

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਭਾਰਤੀ ਤਰਕ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ – ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਕਰਣ¹ - (1)

ਨਵ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਯੁਗ (ਲਗਪਗ 900 ਈ – 1920 ਈ)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪਰ, ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧਮਤ ਦਾ ਪਤਨ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ 1200 ਈ ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਏਕਾਂਤਮਈ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ।

ਇਸ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਵਿਚ ਤਰਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਬਲਕਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਵੀ ਬਿਹਤਰੀ ਵਲ ਰੁਖ ਬਦਲਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਅਸਰਾਂ ਥੱਲੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਜੈਸੇ, ਛਲ, ਜਾਤਿ ਅਤੇ ਨਿਗ੍ਰਹਿਸਤਾਨ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਿਰਫ ਨਾਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਵਯਵ (ਜਾਂ ਤਰਕਵਾਕ) ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਸੂਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਜੋ ਪ੍ਰਕਰਣ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਨਿਬੰਧ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰੁਸਤ, ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਸਿਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਤਰਕ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਡਾ. ਵਿਦਿਆਭੂਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ: (1) ਨਿਆਇ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ; (2) ਨਿਆਇ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; (3) ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦੇ ਛੇ ਜਾਂ ਸੱਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; (4) ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਕੁਝ ਇਕ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਰਕਿਕਾ ਨੇ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਇੱਕ ਹਨ।

¹ ਪ੍ਰਕਰਣ – ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਥਾ, ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]; ਖੋਜ-ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਨਿਬੰਧ, ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਆਖਿਆ।

ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ (ਲਗਪਗ 950 ਈ)

ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਰਕਿਕ ਲੇਖਕ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਆਇ ਦੇ ਸੋਲਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਉਹ ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਨਿਆਇਸਾਰ” ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦਿਆਭੂਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਨਿਆਇਸਾਰ’ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜੈਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਗੁਣਾਰਤਨ (1409 ਈ) ਅਤੇ ਮਲਾਧਾਰੀ ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ (1348 ਈ) ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਨਿਆਇਸਾਰ’ ਉੱਪਰ ਅਠਾਰਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਆਇਭੂਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੋਧੀ ਰਿਸ਼ੀ ਰਤਨਕੀਰਤੀ (1000 ਈ) ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਬੁੱਧਮਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ।

ਨਿਆਇਸਾਰ - ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ

ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਆਇਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ: (1) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, (2) ਅਨੁਮਾਨ, ਅਤੇ (3) ਆਗਮ। ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ: ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਭਾਸਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਕਸ਼, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼

ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ (ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ (ਸਾਖਿਆਤ) ਸਾਧਨ) ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਯੋਗੀ-ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ (ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ) ਅਤੇ ਅਯੋਗੀ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ (ਸਾਧਾਰਣ)। ਅਯੋਗੀ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨਿੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਲ ਸਹੀ ਰੇਸ਼ਨੀ, ਦੇਸ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ‘ਦੇਸ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਲ’ ਤੋਂ ਪਾਰ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹੋਣ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਰਿਸ਼ੀ (ਜਾਂ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਲਪਿਕ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਖਾਸਕਰ ਪਰਮਾਣੂ ਜਾਂ ਕਣ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਣੂ, ਪਰਮਾਣੂ, ਕਣ ਅਤੇ ਅਤਿਸੂਖਮ ਕਣਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੂਖਮ ਕਣ ਅੱਜ ਤੱਕ ਭੌਤਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਦੇਖੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਪਰੇਕਸ਼ (ਅਸਿੱਧੇ) ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਧਿਆਨਸ਼ੀਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਯੋਗੀ-ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵਿਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚਾਰ, ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਦੋ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ, ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਰਥ ਜਾਂ ਆਤਮਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਇਕ ਇੰਦ੍ਰੀ, ਜਾਂ ਸਿਰਫ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨ।

ਸੁੰਖਣ, ਚੱਖਣ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਵਣੀ (ਸੁਣਨ ਸੰਬੰਧੀ) ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਕੰਨ ਦਾ। ਆਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ।

ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਸਵਿਕਲਪਕ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਲਪਕ। ਜੈਸੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਸਵੈ-ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਸਵਿਕਲਪ ਗਿਆਨ, ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ, ਜਾਤੀ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਭਾਵ ਮਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਚੇਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਮ, ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਵਿਕਲਪਕ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੱਤਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਹੀ ਦਿਖਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾਮ, ਜਾਤੀ, ਗੁਣ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਆਨ ਵਿਕਲਪ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਕਸ ਤੋਂ ਵਧਕੇ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਵਿਹਾਰਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਓਨਾ ਚਿਰ ਵਾਂਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਸਵਿਕਲਪਕ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਐਸਾ ਸਿਰਫ ਮਾਨਵ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬੱਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸੰਤ ਦਾ ਧਿਆਨਸ਼ੀਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਨਿਰਵਿਕਲਪਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨ

ਅਨੁਮਾਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪਈ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਪਈ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। “ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੂੰਆਮਈ ਹੈ - ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ‘ਅਵਿਨਾਭਾਵ’ ਜਾਂ ‘ਵਿਆਪਤੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: (1) ਅਨੂਯ (ਹਾਂ-ਵਾਚਕ); ਅਤੇ (2) ਵ੍ਯਤਿਰੇਕ (ਨਾਂਹਵਾਚਕ)। ਇਕ ਅਵਯਵ (ਜਾਂ ਤਰਕਵਾਕ) ਵਿਚ ਅਨੂਯ-ਵਿਆਪਤੀ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹਰ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵ੍ਯਤਿਰੇਕ-ਵਿਆਪਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦੀ ਨਾਮੌਜੂਦਗੀ (ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ) ਨਾਲ ਸਾਧਯ ਵੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹਰ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਨਾਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਹਾਂਵਾਚਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ “ਜਿੱਥੇ ਧੂੰਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ” ਵਿਚ ਧੂੰਆ ਹੇਤੁ (ਕਾਰਣ) ਹੈ, ਜੇ ਹਰ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਗ (ਸਾਧਯ) ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਂਹਵਾਚਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ “ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ” ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੀ ਨਾਮੌਜੂਦਗੀ ਸਭ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਨਾਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ [ਸਟਾਨਿਸਲਾਅ ਸ਼ੇਯਰ³], ਅਨੂਯ ਅਤੇ ਵ੍ਯਤਿਰੇਕ ਅਵਿਨਾਭਵ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤਰਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

² ਅਵਿਨਾਭਾਵ – ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਅਵੱਸ਼ਕ ਸੰਬੰਧ, ਸਮਵਾਯ ਅਤੇ ਤਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ। [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼]

³ ਇੰਡੀਅਨ ਲੋਜਿਕ, ਸੰਪਾਦਕ ਜੋਨਾਰਦਨ ਗਨੇਰੀ, ਕਰਜਨ ਪਰੈਸ, ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ, 2001.

ਅਨੁਯ ਅਵਿਨਾਭਾਵ: $(x) \varphi x \supset \psi x$

ਵਜਤਿਰੇਕ ਅਵਿਨਾਭਾਵ: : $(x) \sim \varphi x \supset \sim \psi x$

ਜਿੱਥੇ, φ ਅਤੇ ψ ਯੂਨਾਨੀ ਅੱਖਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਚਾਰਣ ਹੈ 'ਫਾਈ' ਅਤੇ 'ਪਸਾਈ'; \supset , ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤਰਕ ਵਿਚ ਅਪਾਦਾਨ⁴ (ਵਿਅੰਜਨ⁵) ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; x , ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਾਸ਼ੀ (ਜਾਂ ਚਲ ਰਾਸ਼ੀ) ਹੈ; φ ਅਤੇ ψ ਐਸੇ ਫੰਕਸ਼ਨ (ਫਲਨਿ⁶) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੰਕਸ਼ਨ ψ , ਫੰਕਸ਼ਨ φ ਦਾ ਵਿਅੰਜਕ⁷ ਹੈ। ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਫੰਕਸ਼ਨ φ , ਫੰਕਸ਼ਨ ψ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ " φx ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਹੈ ψx " (ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ φx , ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ψx)। ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਰਣ (ਜਾਂ ਸਥਾਨ) x ਲਈ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ φx ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ψx ਵੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜੇ φ ਨੂੰ ਹੇਤੁ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਧਯ ψ ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ 'ਫਾ' ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਹੋਵੇਗਾ 'ਪਸਾ' (ਜਿੱਥੇ, a , ਇਕ ਪਰਬਤ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ 'ਪਕਸ਼' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ): ਅਥਵਾ $\varphi a \supset \psi a$, ਜਿਸ ਦੇ, ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਅਰਥ ਹਨ; ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ, ਪਸਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਫਾ | ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ (ਵਿਲੇਮ), ਚਿੰਨ੍ਹ, \sim , ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਨਿਸ਼ੇਧ' ਜਾਂ 'ਨਹੀ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ " $\sim \varphi x \supset \sim \psi x$ " ਕਹਾਂਗੇ "ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ φx ਨਹੀ, ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ψx ਵੀ ਨਹੀ"।

ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: (1) ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ; ਅਤੇ (2) ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ। ਪਹਿਲੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਸਵਾਰਥ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਲਈ ਸਬੂਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਬੂਤ ਅਵਯਵ (ਤਰਕਵਾਕ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਰਕਵਾਕ ਦੇ ਪੰਜ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: (1) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ (ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਸਤਾਵ), (2) ਹੇਤੁ (ਕਾਰਣ), (3) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ (ਉਦਾਹਰਣ), (4) ਉਪਨਯ (ਪ੍ਰਯੋਗ), ਅਤੇ (5) ਨਿਗਮਨ (ਸਿੱਟਾ)। ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ (ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵ) ਕਿਸੇ 'ਪੱਖ' ਬਾਰੇ ਉਹ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੈਸੇ 'ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ'। ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਕਿਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਲੱਛਣ) ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਸਿਰਫ ਨਾਂਵਾਚਕ (ਕੇਵਲ ਅਨੁਯਾਈ), ਸਿਰਫ ਨਾਂਵਾਚਕ (ਕੇਵਲ ਵਜਤਿਰੇਕੀ) ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਨਾਂਵਾਚਕ (ਅਨੁਯ-ਵਜਤਿਰੇਕੀ) ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਖ (ਜਾਂ ਪਕਸ਼) ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਾਧਯ ਵਾਲੇ ਗੁਣ

⁴ ਅਪਾਦਾਨ - ਸੰ. (ਸੰਗਯਾ), ਵਿਭਾਗ. ਭੇਦ; ਵਯਾਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਰਕ (ਵਿਭਕ੍ਰਿ), ਜਿਸ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ "ਤੋਂ- ਸੇ" ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

⁵ ਵਿਅੰਜਨ, ਵਯੰਜਨ - ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਨਿਸ਼ਾਨ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

⁶ ਫਲਨਿ - ਫਲ ਦੇਣ; ਬਿਰਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਲ {ਉਪਜ} ਲਗਦੇ ਹਨ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]। ਗਣਿਤਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਫੰਕਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਲਨਿ 'ਨਿਵੇਸ਼ ਰਾਸ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਉਪਜ ਰਾਸ਼ੀ' ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਅਜੇਹਾ "ਸੰਬੰਧ" ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ 'ਨਿਵੇਸ਼ ਰਾਸ਼ੀ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਐਨ ਇਕ ਹੀ 'ਉਪਜ ਰਾਸ਼ੀ' ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

⁷ ਵਯੰਜਨਾ - ਵਾਚਯ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦੇ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਢਿੱਤਿ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕੀ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਰਬਤ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ 'ਪੱਖ' ਹੈ। "ਸਪਕਸ਼" ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਸਚੈਪੂਰਵਕ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। 'ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ', ਇਹ ਸਪਕਸ਼ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। "ਵਿਪਕਸ਼" ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਸਚੈਪੂਰਵਕ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਧਕ' ਦੇ ਗੁਣ 'ਪੱਖ' ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। 'ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਇਹ ਇਕ ਵਿਪਕਸ਼ੀ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤਰਕਵਾਦ (ਅਵਯਵ) ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦੀ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ 'ਪਕਸ਼-ਧਰਮਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਵਯਵ ਨੂੰ ਲਈਏ:

*ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁੰਮਾਮਈ ਹੈ,
ਰਸੇਈ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਝੀਲ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ।*

ਇੱਥੇ ਪਰਬਤ 'ਪੱਖ' (ਪਕਸ਼) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ; 'ਰਸੇਈ' ਸਪਕਸ਼ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ (ਧੁੰਏ ਨਾਲ) ਦਾ ਨਿਸਚੈਪੂਰਵਕ ਪਤਾ ਹੈ; 'ਝੀਲ' ਵਿਪਕਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਗ (ਅਤੇ ਧੁੰਮਾ) ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਅਨੁਯੀ (ਕੇਵਲ ਹਾਂਵਾਚਕ) ਉਹ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜੋ 'ਪੱਖ' ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ 'ਸਪਕਸ਼' ਤਾਂ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਵਿਪਕਸ਼' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਇਹ ਚੀਜ਼ ਨਾਮਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ'। ਹਰ ਜਾਣਨਯੋਗ ਚੀਜ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਜੋ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਜਾਣਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਕੇਵਲ ਵ੍ਯਤਿਰੇਕੀ (ਨਾਂਹਵਾਚਕ) ਉਹ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜੋ 'ਪੱਖ' ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ 'ਸਪਕਸ਼' ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ 'ਵਿਪਕਸ਼' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦੂਸਰੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਿਕ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ "ਦੂਸਰੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ" ਹੋਣਾ ਕੇਵਲ-ਵ੍ਯਤਿਰੇਕੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ 'ਸਪਕਸ਼' ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਰਫ 'ਵਿਪਕਸ਼' ਅਰਥਾਤ 'ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ' ਹੀ ਹੈ।

ਅਨੁਯ ਵ੍ਯਤਿਰੇਕ (ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਨਾਂਹਵਾਚਕ) ਉਹ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜੋ 'ਪੱਖ' ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 'ਸਪਕਸ਼' ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਪਕਸ਼' ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ, 'ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁੰਮਾਮਈ ਹੈ, ਰਸੇਈ ਵਾਂਗ ਝੀਲ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ'। ਇੱਥੇ ਧੁੰਮਾ 'ਪੱਖ' (ਅਰਥਾਤ ਪਰਬਤ) ਉੱਪਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਪਕਸ਼ (ਰਸੇਈ) ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਪਕਸ਼ (ਝੀਲ) ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੇਤਵਾਭਾਸ

ਹੇਤਵਾਭਾਸ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੇਤੁ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਹੇਤੁ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੇਤਵਾਭਾਸ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੈਸੇ

(ੳ) ਅਸਿੱਧ

ਅਸਿੱਧ ਹੇਤੁ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ 'ਪੱਖ' ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ:

- (1) *ਸਵੈਰੂਪ ਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ “ਸ਼ਬਦ (ਸੂਰ) ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ (ਦਿਸਣਯੋਗ) ਹੈ।” ਇਹ ਦਲੀਲ ਆਭਾਸ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (2) *ਵਿਆਧਿਕਰਣ ਅਸਿੱਧ*: ਜਿਹੜਾ ਹੇਤੁ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਘੇਰੇ (ਅਧਿਕਰਣ) ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ “ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਘੜਾ ਇਕ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ।” ਇੱਥੇ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਅਤੇ ‘ਘੜਾ’ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਅਧਿਕਰਣ ਹਨ।
- (3) *ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।” ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਪਕ (ਭਾਵ ਸ਼ਬਦਤਵ) ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (4) *ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੈ।” ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦਤਵ (ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (5) *ਭਾਗਅਸਿੱਧ*: ਜਿਹੜਾ ਹੇਤੁ ਭਾਗ (ਅੰਗ) ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਯਤਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੂਰ-ਤਰੰਗ ਪ੍ਰਯਤਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਗਲੀਆਂ ਸੂਰ-ਤਰੰਗਾਂ ਨਹੀਂ।
- (6) *ਆਸੂਯਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਆਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਜਾਂ ਮੂਲ ਮਾਦਾ) ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਫੈਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਖਮਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਪ੍ਰਯਾਨ ਮਾਦਾ) ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਗਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜਗਤ (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ) ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨੈਯਾਯਿਕ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਸੂਯਅਸਿੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਭਾਸ ਉਦੋਂ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।
- (7) *ਆਸੂਯਏਕਦੇਸਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਆਂਸ਼ਿਕ ਆਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਮੂਲ ਮਾਦਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯਾਨ ਤੱਤ), ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅਨਿੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਨੈਯਾਯਿਕ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਨਿੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਹੇਤੁ ਆਂਸ਼ਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਅਸਿੱਧ ਹੈ।
- (8) *ਵਿਅਰਥਵਿਸ਼ੇਸ਼ਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਅਰਥ (ਬੇਕਾਰ) ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਮਾਨਜ (ਵਿਆਪਕ) ਹੈ ਜੇ ਇਕ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ।” ਇੱਥੇ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਦਾ ਸਾਮਾਨਜ ਰੂਪ ‘ਸ਼ਬਦਪਣ’ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਕਹਿਣਾ ਸਿਰਫ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗਲਤ ਵੀ ਹੈ।

- (9) *ਵਿਅਰਥਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਅਰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਣ ਸਾਮਾਨਜ ਹੈ।” ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਗੁਣ ਸਾਮਾਨਜ ਹੈ।’
- (10) *ਸੰਦਿਗਧਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਸੰਦੇਹ ਜਾਂ ਸੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ ਕੋਈ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਯੁੱਦ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਇਹ ਕਹੇ: ‘ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਅੱਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਯੁੱਧ ਹੈ।’ ਪਰ ਜੇ ‘ਯੁੱਧ’ ਸਿਰਫ ਯੁੱਦ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ।
- (11) *ਸੰਦਿਗਧਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੁ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, ਕਪਿਲ ਉੱਪਰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਹਾਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸੰਦੇਹਪੂਰਵਕ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਪਿਲ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (12) *ਸੰਦੀਗਧਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਅਸਿੱਧ*: ਜੇ ਹੇਤੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, ਕਪਿਲ ਉੱਪਰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਹਾਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਐਸਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸੰਦੇਹਪੂਰਵਕ ਹੈ ਕਿ ਕਪਿਲ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਰੁੱਧ

ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੇਤੁ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ‘ਪੱਖ’ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਸਪਕਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਪਕਸ਼ ਦੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੇਤੁਵਾਭਾਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਅਨੇਕਾਂਤਕ (ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ)

ਅਨੇਕਾਂਤਕ ਉਹ ਹੇਤੁ ਹੈ ਜੋ ਪੱਖ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਪਕਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਪਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਅਨਅਯਯਾਵਸਤਿ (ਅਣ-ਪਰਖਿਆ ਜਾਂ ਅਨਉਪਸੰਹਾਰੀ (ਗੈਰ-ਨਿਰਣਾਇਕ))

ਅਣ-ਪਰਖਿਆ ਹੇਤੁ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਲੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਛੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

(ਹ) ਕਾਲਾਤਯਯਾਪਦਿਸ਼ਟਤਾ (ਬੋਮੋਕਾ ਜਾਂ ਬਾਧਿਤ (ਅਸੰਗਤ))

ਬੋਮੋਕਾ ਜਾਂ ਅਸੰਗਤ ਹੇਤੁ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪੱਖ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸਬੂਤ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਬੂਤ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ, “ਇਹ ਅੱਗ ਗਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੁਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ।” ਅੱਗ ਦੇ ਗਰਮ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਗਰਮ ਹੈ। ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਪ੍ਰਕਰਣ-ਸਮ (ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰੱਖਣਾ)

ਪ੍ਰਕਰਣਸਮ ਉਹ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਖ) ਵਿਰੁੱਧਅਵਯਭਿਚਾਰੀ (ਭਰਮਰਹਿਤ ਵਿਰੋਧਤਾ)

ਵਿਰੁੱਧਅਵਯਭਿਚਾਰੀ ਉਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਵਿਵਾਦੀ ਲਈ ਠੀਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਗਲਤ ਲਗਦੀ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ:

ਆਕਾਸ਼ ਨਿੱਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸਰੀਰਕ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਤਮਾ

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

ਆਕਾਸ਼ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸਾਡੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਘਰ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਲੀਲਾਂ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਠੀਕ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਣ

ਉਦਾਹਰਣ ਕਿਸੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਸਾਧਰਮਯ, ਅਰਥਾਤ ਸਾਕਾਰਤਮਕ (ਹਾਂਵਾਚਕ); (2) ਵੈਧਰਮਯ, ਨਾਕਾਰਤਮਕ (ਨਾਂਹਵਾਚਕ)। ਸਾਧਰਮਯ ਉਦਾਹਰਣ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਜੈਸੇ

*ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤੀਖਣਤਾ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਤੀਖਣ ਹੈ, ਉਹ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਨੰਦ*

ਇਹ ਹਾਂਵਾਚਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

*ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤੀਖਣਤਾ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਅਣ-ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਤੀਖਣਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼*

ਇਹ ਨਾਂਹਵਾਚਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣਆਭਾਸ

ਭੁਲੇਖੇ ਜਾਂ ਛਲ ਵਾਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਜਾਂ ਤਾਤਵਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਰਮਯ ਉਦਾਹਰਣਆਭਾਸ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- (1) *ਸਾਧਯਵਿਕਲ*: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜੋ ਸਾਧਯ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ, “ਮਨ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਾਤਮ ਹੈ, ਇਕ ਪਰਮਾਣੂ ਵਾਂਗ।” ਇੱਥੇ ਪਰਮਾਣੂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣਾ ਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਅਨਿੱਤਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਜੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।
- (2) *ਸਾਧਨਵਿਕਲ*: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜੋ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਮਨ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਾਤਮ ਹੈ, ਇਕ ਕ੍ਰਿਆ ਵਾਂਗ।” ਇੱਥੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਮਨ ਦੀ ਅਨਿੱਤਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ।
- (3) *ਉਭਯਵਿਕਲ*: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜੋ ਦੋਨੋਂ (ਉਭਯ^੮) ‘ਸਾਧਯ’ ਅਤੇ ‘ਸਾਧਨ’ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਮਨ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਾਤਮ ਹੈ, ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ।” ਇੱਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਨਿੱਤ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਅਨਿੱਤਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ।
- (4) *ਆਸ੍ਰਯਹੀਣ*: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ (ਆਸਰਾ) ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਮਨ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਾਤਮ ਹੈ, ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਸਿੰਗ ਵਾਂਗ।” ਇੱਥੇ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਸਿੰਗ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਸਿੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
- (5) *ਅਵਿਆਪਤੀ*: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜੋ ਵਿਆਪਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਮਨ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਾਤਮ ਹੈ, ਇਕ ਘੜੇ ਵਾਂਗ।” ਇੱਥੇ ਘੜੇ ਦਾ ਅਨਾਤਮ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਅਨਿੱਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਆਪਕ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (6) *ਵਿਪਰੀਤਵਿਆਪਤੀ*: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਦੇ ਉਲਟ (ਵਿਪਰੀਤ) ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਮਨ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਾਤਮ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਘੜੇ ਵਾਂਗ ਅਨਾਤਮ ਹੈ।” [ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ: ਜੋ ਵੀ ਅਨਾਤਮ ਹੈ, ਉਹ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਘੜੇ ਵਾਂਗ]

ਵੈਧਰਮਯ ਉਦਾਹਰਣਆਭਾਸ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- (1) *ਸਾਧਯਵਯਾਵ੍ਰਿੱਤਿ*^੯: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜਿਸ ਵਿਚ *ਸਾਧਯ* ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਜੋ ਵੀ ਅਣ-ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਨਾਤਮ ਹੈ, ਪਰਮਾਣੂ ਵਾਂਗ।”
- (2) *ਸਾਧਨਾਵਯਾਵ੍ਰਿੱਤਿ*: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਜੋ ਵੀ ਅਣ-ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਨਾਤਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਆ ਵਾਂਗ।”
- (3) *ਉਭਯਾਵਯਾਵ੍ਰਿੱਤਿ*: ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਹੇਤੁ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਣ। ਜੈਸੇ, “ਜੋ ਵੀ ਅਣ-ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਨਾਤਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘੜਾ।”

^੮ ਉਭਯ – ਦੋਵੇਂ, ਦੋਨੋਂ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

^੯ ਵਯਾਵ੍ਰਿੱਤਿ – ਆਵ੍ਰਿੱਤਿ, ਨਿਵਾਰਣ, ਹਟਾਉਣਾ, ਨਿਸ਼ੇਧ, ਤਿਆਗ, ਭੇਦ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

- (4) *ਆਸ਼੍ਰਯਹੀਣ*: ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਜੇ ਵੀ ਅਣ-ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਨਾਤਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਬਰਪੁਸ਼ਪ (ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਫੁੱਲ)।“ ਇੱਥੇ ਅੰਬਰਪੁਸ਼ਪ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਹੈ।
- (5) *ਅਵਿਆਪਤੀਅਭਿਯਾਨ*¹⁰: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜੋ ਵਿਆਪਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਜੇ ਵੀ ਅਣ-ਅਨਿੱਤ ਹੈ ਉਹ ਅਨਾਤਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼।“ ਇੱਥੇ ‘ਆਕਾਸ਼’ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ *ਵਿਆਪਕ* ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਛਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (6) *ਵਿਪਰੀਤ ਵਿਆਪਤੀਅਭਿਯਾਨ*: ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਜੋ ਵਿਆਪਤੀ ਦੇ ਉਲਟ (ਵਿਪਰੀਤ) ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਜੇ ਵੀ ਅਨਾਤਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਅਣ-ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ।“

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਚਾਰ ਹੋਰ ਸਾਧਰਮਯ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹੀ ਹੋਰ ਵੈਧਰਮਯ ਉਦਾਹਰਣਆਭਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- (1) ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੋਵੇ,
- (2) ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੋਵੇ,
- (3) ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਨੋ ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੋਣ,
- (4) ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ (ਆਸ਼੍ਰਯ) ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸਰਵੱਗਿਆ ਆਗਮ, ਅਰਥਾਤ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਅਰਥਾਪੱਤੀ¹¹ ਅਤੇ ‘ਸੰਭਵ’ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਥੱਲੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਆਇਸਾਰ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

ਨਿਆਇਸਾਰ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. *ਨਿਆਇਭਾਸ਼ਣ*, 1000 ਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਅਗਿਆਤ,
2. *ਨਿਆਇਕਾਲਿਕਾ*, ਜੈਅੰਤ (1409 ਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ),
3. *ਨਿਆਇਕੁਸੁਮੰਜਲੀ* (1409 ਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ), ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਅਗਿਆਤ,
4. *ਨਿਆਇਸਾਰਟੀਕਾ*, ਵਿਜੇ ਸਿੰਮਹਾ, ਮਿਤੀ ਅਗਿਆਤ,
5. *ਨਿਆਇਸਾਰਟੀਕਾ*, ਜੈਤੀਰਥ, ਮਿਤੀ ਅਗਿਆਤ,

¹⁰ ਅਭਿਯਾਨ – ਕਥਨ, ਵਖਿਆਨ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

¹¹ ਅਰਥਾਪੱਤੀ – ਨਾ ਕਹੇ ਗਏ ਅਰਥ ਦਾ ਸਮਝਣਾ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਸੁਤੇ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

6. ਨਿਆਇਸਾਰਪਦਪੰਜੀਕਾ, ਵਾਸੁਦੇਵ, ਮਿਤੀ ਅਗਿਆਤ,
7. ਨਿਆਇਸਾਰਵਿਚਾਰ, ਭੱਟ ਰਾਘਵ, 1252 ਈ,
8. ਨਿਆਇਤੱਤਪਰਿਆਦੀਪਿਕਾ, ਜੈਸਿੰਮਹਾ ਸੂਰੀ, 1365 ਈ।

'ਨਿਆਇ' ਅਤੇ 'ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ' ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਆਇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦੇ ਕਈ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਨਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਸਪਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲਏ। ਨਿਆਇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਮੇਲ ਵਰਦਰਾਜ (1150 ਈ) ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਮਿਸਰ (1275 ਈ) ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ।

... ਚਲਦਾ